

ORTA ƏSRLƏR KAŞILI DİVAR PANNOLARINDA MONUMENTALLIĞIN ƏLDƏ OLUNMASI MƏRHƏLƏLƏRİ

Limunə Yadigarova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının dissertantı
E-mail: limuna83@mail.ru

Azərbaycan incəsənətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan monumental-dekorativ rəngkarlıq kifayət qədər qədim tarixə və zəngin bədii ənənələrə malikdir. Qədim zamanlardan cəmiyyətin mənəvi tələbatına çevrilən monumental-dekorativ rəngkarlığın belə geniş yayılmasını ilk növbədə bu sahənin insanın gündəlik həyatında və onu əhatə edən mühitdə mühüm yer tutması ilə əlaqələndirmək olar. Bunu həm müxtəlif tutumlu mənbələr, həm də günümüze gəlib çatmış memarlıq abidələrini və ictimai-mülki tikililəri bəzəyən divar rəngkarlığı və mozaik pannolar da təsdiqləyir. Müxtəlif mövzulu həmin sənət nümunələrinin mövcudluğu həm də müsəlman-islam dünyasında insan təsvirlərinin qadağası barəsində zaman-zaman müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən iddiaların əsassız olduğunu söyləməyə əsas verir.

Əgər Şərqi poetik mənbələrində yer alan məlumatlara istinad etməli olsaq, orta əsrlər mədəniyyəti və incəsənətində ortaq bədii-estetik xüsusiyyətlərin duyulduğu İran-Azərbaycan ərazisində rəssamlığın geniş yayıldığını təsdiqləyən faktlara rast gəlmək mümkündür. Ərəb şairi Əbu Ubad əl-Valid əl Buhturinin (820-897-ci illər) Sasanilərin hakimiyyəti dövründə İrənin paytaxtı Ktesifondakı sarayda divar rəsmlərinin mövcudluğu barəsində qeydləri maraqlıdır.

Şərqi tanınmış poeziya ulduzları Firdovsi və Hafizin əsərlərində də rəssamlığın qədim dövrlərdə mövcudluğuna, Mani (III əsr) sənətkarlığının vəsfinə rast gəlmək mümkündür. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin", "İsgəndərnəmə" poemalarında da Mani və onun sehrkar rəssamlığından söz açılır.

Monumental-dekorativ rəngkarlığımızın ilkin nümunələri bizim dövrə gəlib çatmasa da, əcdadlarımızın əhatələndikləri gözəlliyi duymaq hissələrinin güclənməsi ilə onların mövcud təbii estetik qaynaqları daha da zənginləşdirmək istəyinin yaranması hələ qədim zamanlarda özünü büruzə vermişdir. Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvələ aid edilən qaya rəsmlərinin mövcudluğu və bu günün özündə belə, onların qibtəedici ifadə vasitəsi kimi qəbulu da bir daha əcdadlarımızın monumental duyumunu təsdiqləyir.

Bizim eranın müxtəlif inkişaf mərhələlərində – memarlığın insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi dövrlərdə inşa olunan ictimai və mülki tikililərin bəzədilməsinin təbii ehtiyac kimi gündəliyə gəlməsi həmin binalarda divar rəsmləri və heykəltəraşlıq ayrıntılarından istifadəni şərtləndirmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində (Mingəçevir, Qax və Qəbələ) aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinin zəngin bədii-estetik

dəyərini özündə hişf edən çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələrinin aşkarlanması da dediklərimizi təsdiqləyir.

Qədim Albaniya memarlıq abidələrinin qalıqlarına istinad etməklə, hələ erkən orta əsrlərdə vurğuladığımız rəssamlıq və heykəltəraşlıq nümunələrinin ictimai əhəmiyyətli tikililəri bəzədiyini söyləyə bilərik. Mingəçevirdə b.e. V-VI əsrlərinə aid edilən qoşa tovuş qəşə təsvirli daş kapitel və atlı təsvirli rilyefin, eləcə də üzəri təsvirli suvaq fragmentlərinin tapılması da, heç şübhəsiz, burada – Qədim Albaniyada memarlıqla monumental sənətin vəhdəti məsələlərinə diqqət yetirildiyini, onun inkişafına müsbət təsir göstərən şəraitin mövcudluğunu təsdiqləyir.

"Mingəçevir kapiteli" kimi tanınan bu daş plastikasının artefaktları – üz-üzə dayanmış "müqəddəs" baftalı iki tovuş quşu və onları bir-birindən ayıran "müqəddəs" ağacın təsviri, yuxarı hissədə geniş oyuğun mövcudluğu tədqiqatçılar arasında kifayət qədər fikir müxtəlifliyi yaratmışdır. Onun memarlıq ayrıntısı – kapitel olmasını şübhə altına alanlar da, bu daşın üzərində qurban kəsildiyi fikrini söyləyənlər də, bunu Zərdüşt mədəniyyətinə aid edənlər də var... İncəsənətimizin qədim dövrlərinin tədqiqində xüsusi xidmətləri olan görkəmli sənətsünas N.Rzayev isə özünün "Əcdadların izi ilə" kitabında naxışlarımızın mənşəyi və inkişaf mərhələləri barəsində söz açarkən bu kapitel barəsində belə yazır: "Bu daşda şərti və sxe-

Qırmızı günbəz türbəsi. Marağa, 1148

matik naxış şəklində təsvir edilmiş həyat ağacı iki realistik tərzdə yaradılmış tovuş quşunun arasında qabarıq verilmişdir. VI əsrə aid atəşpərəstlik məbədində qurbangah, nəzir qabı kimi istifadə edilmiş daşdakı tovuş təsvirləri müqəddəs odun qoruyucuları və simvollar kimi işlədilir. Dinin təbliği ilə əlaqədar olaraq təsvirlər ikinci dövrdəki öz arxaiik simvolik formalarını hətta üçüncü dövrdə simvolik təsvirlərin sxematikləşərək naxışlara çevrildiyi dövrdə də qoruyub saxlayıb. Həmin daşda təsvir edilmiş həyat ağacı isə tovuşlara nisbətən od məbədində ikinci dərəcəli dini rol oynadığı üçün üçüncü dövrün tələblərinə uyğun olaraq sxematikləşərək tamamilə naxışa çevrilmişdir. Həyat ağacının buradakı naxış motivini VI-VII əsrlərdə Cənubi Dağıstanda (Qafqaz Albaniyasında) hazırlanmış tunc qabların naxışlarında aydınca görürük. Deməli, həyat ağacının e.ə. I minilliyin başlanğıcında ortaya çıxmış simvolik təsviri VI-VII əsrlərdə tamamilə naxışdan ibarətdir" (6, 48).

Monumental-dekorativ rəngkarlığın erkən orta əsrləri əhatə edən ilk nümunələrinə, eləcə də divarlarda rəng və kaşı-smalta vasitəsilə ifadə olunacaq bədii məzmununun tarixçəsinə aydınlıq gətirsək, onda qədim dövr sənətkarlarının sənətlərin sintezi məsələsinə münasibətlərini daş oymalarda, kəç frizlərdə, kaşı bəzəklərində gerçəkləşdirdiklərini qeyd etməliyik. Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Marağa, Mingəçevir, Təbriz və başqa şəhərlərdə inşaat texnikasının baş tutan yüksək tərəqqisi axarında müxtəlif funksiyalı tikililərdə ayrı-ayrı sənət növlərinin memarlıqla qovşağının yaratdığı estetik aura həm də sənətkarların formalaşan estetik duyumunun göstəricisidir.

Naxçıvandakı Möminə xatun, eləcə də Qarabağlar, Qarabağda isə Bərdə türbəsi, Təbrizdəki Göy məscid, Şirvandakı Pir Hüseyn Xanəqahındakı dekorativ bəzəkləri klassik mənada divar rəsmləri və mozaik tərtibat nümunələri kimi qəbul etməsək də, bu kaşılı pannoların hər birində memar təxəyyülündən süzülüb gələn estetik duyumun bilavasitə tikilinin bədiiliyinin əldə olunmasına yönəldiyi dənilməzdir. Şirəli kərpicdən istifadənin Azərbaycan incəsənətində ilk nümunəsinə Marağa şəhərindəki Qırmızı günbəz türbəsinin (1147-1148) memarlıq bəzəyində rast gəlmək mümkündür. Tikilidə şirəli kərpicdən mozaik düzülüşünün yaratdığı bədii təsir gücü kifayət qədər cəlbedici və yaddaqalandır.

Möminə xatun türbəsinin (1186) baştağında yazılan "Biz gedirik, ancaq qalır ruşad. Biz ölüyük, əsər qalır yadigar" kəlamında əcdadlarımızın yaratdıqlarını zamansızlaşdırdıqlarına inamı bu gün kifayət qədər çoxmənalı qəbul olunur. Abidanın yuxarı hissəsində onun onguşəli səthini dövrələyən və bəzək rolunu daşıyan kitabə, eləcə də kufi xətlə yazılmış Quran ayəsi olan nəfis kaşı yazıları divarlara rəngarənglik gətirmişdir. "Yusif Küseyiroğlu" türbəindən fərqli olaraq, "Möminə xatun"da kaşı künclərdəki təsvirlərlə yaxşı uyğunlaşdırıldığından abidanın ümumi səthini canlandırır.

Təsədüfi deyil ki, nə Şərqedə, nə Qərbdə buna bənzər memarlıq tikilisinə rast gəlinir. Bütün yaradıcılığı boyu ərsəyə gətirdiyi əsərlərin incəliyi və zərifliyi ilə seçilən Əcəmi Naxçıvani abidələrində, xüsusilə də "Möminə xatun" və "Yusif Küseyiroğlu" türbələrində öz memarlıq və rəssamlıq ruhunu "qarşı-qarşıya" qoymaqla, bu qovuşuğu tikilinin səthinin təsirli gözəlliyə bürünməsinə yönəldə bilmişdir.

Smaltanın XII əsrdən çox-çox əvvəllər Romada, Bizansda və digər ölkələrdəki tikililərdə tətbiqi baş versə də, onun hələ Naxçı-

vanda olmadığını ən azı ehtimlənlə bilsək, onda Əcəminin binanın ümumi görkəmində görmək istədiyi bədii-estetik xüsusiyyətlərin gerçəkləşməsi üçün özünəməxsus bədii-texniki formalara müraciət etdiyini söyləyə bilərik.

Mövcud zaman intervalına əsaslanaraq deyə bilərik ki, Əcəmi miqyaslı sənətkar kimi, həmin bədii tərtibat formasını milli memarlığımızda ilk dəfə tətbiq etməyə nail olmuşdur. Bu səbəbdən, onun əvvəlcə "Yusif Küseyiroğlu", sonra isə "Möminə xatun" türbələrində tətbiq etdiyi monoxrom və polixrom "kərpic mozaika"larını Azərbaycan incəsənətində monumental-dekorativ rəngkarlığın bütün mənalarda unikalıq kəsb edən çox önəmli nümunələrindən saymaq olar.

Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında təzahürünü gördüyümüz özünəməxsus bədii-dekorativ tərtibat vasitəsinin – kərpic-mozaika örtüyünün tikililərə təbiiqini sonrakı dövrlərdə həm Nuh yurdunda, həm də Azərbaycanın digər şəhərlərində ucaldılan memarlıq abidələrində müşahidə etmək mümkündür. Naxçıvandakı Qarabağlar türbəsi (XII-XIII əsrlər) belə tikililərdəndir.

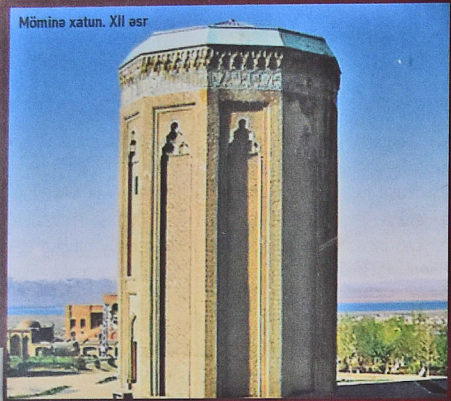
Eyni zamanda, "Möminə xatun" və "Yusif Küseyiroğlu" türbələrində olduğu kimi, Qarabağlar türbəsinin heyrat və gözəllik qaynağı nə qədər onların orijinal forma-biçimindədirsə, bir o qədər, bəlkə, daha çox tikintiyə əsas material sayılan kərpiclərlə yarımşilindrik forma verilməsini qırmızı-firuzəyi kaşılara tamamlayan və bununla da həmin tutumun bədiiləşdirilməsinə nail olan müəllif realıqda cəlbedici və təsirli estetik görkəm yaratmışdır.

Səkkizbucaqlı bəyaz kürsü üzərində ucalan 16 metrlik silindrik gövdə daxilən və xaricdən 12 formaya malikdir. Əgər içəridəki bu düzbucaq forma kiçik taxçaların xatırladırsa, tikilinin zahiri görkəminin estetikasını müəyyənləşdirən yarımşilindrik xarici formalar isə üzərindəki rombvari mozaik tutum, firuzəyi rəngli - həndəsi biçimli yazıları ("Allah" və "Bismillah") ilə birlikdə abidənin ümumi bədii həllinin dekorativliyini şərtləndirir. Bura tikilinin baştağlarındakı nəbatı və həndəsi ornamentləri və abidəni tamamlayan "nəsx" xətlə, ağ-göy rəngli kitabə qurşağını da əlavə etsək, onda bu türbənin heyranediciliyinin səbəbsiz olmadığını deyə bilərik.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın orta əsrlər memarları bu bədiiliyi təkcə tikililərin eksteryerində yox, eləcə də daxili tərtibatında tətbiq etmişlər. Milli memarlığımızın çoxəsrlik tarixi bu cür əsərlərdə də zəngindir. Belə tikililərdən biri Cənubi Azərbaycanda – Təbriz şəhərində inşa edilmiş Göy məsciddir.

Göy məscidin zamanında "İslamın firuzəsi" adlandırılmasında da tikilini daha da gözəlləşdirən göy rəngli kaşılardan istifadəsinin təsiri vardı. Forma-biçiminin bələndiyi və mozaikani xatırladan bədii görünüşünün verdiyi müsbət məziyyətlər görkəmli sənətsünas L.Bretanitski və B.Veymarın tədqiqatlarında vurğulanmışdır: "Göy məscid haqlı olaraq özünün memarlıq bəzəkləri ilə məşhur olmaqla, işlədilən üsul və vasitələrin rəngarəngliyi ilə heyratlandırır". Kompleksdə geniş tətbiqlənən keramik dekorasiyalara yanaşı, yüksək sənətkarlıqla işlənmiş də ayrıntılar da mövcuddur. Bununla belə, Göy məscid daha çox özünün iriölçütlü kaşı kompozisiyaları və yığma mozaik pannoları ilə şöhrət tapmışdır.

Tikilinin nəbatı elementlərdən ibarət dekoru ilə tanışlıq göstərir ki, burada ilk baxışda bütünlüklə göy kolorit yaradan kaşılardan əslində

iki – açıq firuzəyi və bənövşəyi çalarlarından bəhrələniliblər. Kaşılı divar pannolarının tikilinin müxtəlif yerlərində – naxışların əsasən böyük günbəzdə nəzərəçarpan yer almasında, ay-uldzu təsvirin kiçik günbəzin, çiçəklərin isə böyük salonun tərtibatında istifadəsi ümumi dekora rəngarənglik bəxş etmişdir. Bu əlvanlığın yaranmasında tikilinin tərtibatında müxtəlif yerlərdə tətbiq olunmuş yazılı kaşılar da böyük rol oynayır.

Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti tarixində İntibah mərhələsi kimi dəyərləndirilməyə layiq Səfəvilər dövründə də bütün mənələrdə maraqlı kəsb edən monumental-dekorativ sənətin bədii-texniki imkanlarından geniş istifadə olunub. Səfəvi dövrünün monumental-dekorativ rəngkarlığından danışanda ilk növbədə Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbilinin kompleksinə daxil olan tikililərin kaşılı bəzəkələrindən söz açmaq lazımdır. Bizim günlərə gəlmiş kompleksin hər bir tikilisinin estetik qaynaq kimi qəbulunda onların kaşılardan tərtib olunmuş panno-dekorunun xüsusi rolu birmənəlidir. Təkcə Qəndilxana məscidinin interyeri göstərir ki, memar-rəssamın hər bir bədii-texniki vasitəyə müraciəti arxasında bilavasitə məkanın

gözəlləşdirilməsi, memarlıq formaları ilə kaşılı pannoların sintezinin əldə olunması məqsədi durur.

Buradakı minarəli Şeyx Səfi türbəsinin dekorunda müşahidə olunan estetik görkəm adı gözəla belə, görünəndir. Türbənin silindrik formasının qırmızı və göy rənglə örtülmüş şirənlənmiş kərpiclərin hör-güsünün yaratdığı gözoxşayan görüntü ecazkarlığı ilə sevilir. Qırmızı yerləkdə göy rənglə yazılmış "Allah" kəlməsinin həndəsi düzlülüşündə həm memarlıq formasından qaynaqlanan ciddilik, həm də onun təmasçasını cəlb edən estetik məzmun mövcuddur.

Panno formalı kaşılı bəzəkələrinin memarlığa özünəməxsusluq bəxş etməsinə türbənin qarşısında yerləşən Şeyx Səfi məscidinin interyerində də izləmək mümkündür. Belə ki, Səfəvilər sülaləsinin banisinin xatirəsinə ehtiramın ifadəsi olan bu ikimərtəbəli məscidin memarlıq hallı özünəməxsusluğu ilə yanaşı, interyerinin əllə çəkilmiş divar təsviri ilə də diqqət çəkir.

Məscidin ibadət salonuna yaxın yerdə yerləşən dördbucaq formalı çinixananın (çini qabların saxlandığı yer) interyerinin çoxplanlı həllə malikliyi onun dekorunun zənginliyi və oynaqlığına şərait yaradır. Tikilinin 2,5 metrə çatan hündürlüyünün başdan-başa şirənlənmiş kaşılı-bəzəklə örtülməsinin yaratdığı gözəllik, doğrudan da, heyranedicidir. Həmin örtük-kaşılıların vazədə güllər və fantastik heyvan təsvirlərində də orta əsr sənətkarlığının yüksək səviyyəyə çatdığını görmək mümkündür.

Bu ənənənin davamını Avşarlar dövründə də müşahidə etmək mümkündür. 1781-ci ildə ərsəyə gətirilən və mövzusu Kərbala müsibətlərinə həsr olunmuş panno (müəllifi Məhəmməd Modabər) bu mənada diqqətçəkəndir. Qacarlar dövründə kaşılı divar pannolarının memarlıqda istifadəsi və bu tendensiyanın XIX əsrin ikinci yarısında daha da güclənməsi həm də onların yaradıcılarının gələcək nəsillər üçün zəngin nümunə qoyub getdiklərini sərgiləyir.

Azərbaycanın böyük təkamül dövrü keçmiş monumental-dekorativ rəngkarlıq sənəti hər bir dövrün tələblərindən çıxış edərək mədəniyyətimizin dəyərli mədəni incələrinin bədii dəyərini daha da mükəmməlləşdirmişdir. ♦

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan incəsənəti. Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Həbibov N. Bakı: 1992, 344 s.
2. Verdiyev Ə. Dəzğah rəngkarlığı – Bakı, 1988.
3. Fərzəliyev Ç. Azərbaycan rəngkarlığının antologiyası – Bakı, 2008, 103 s.
4. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin XVI-XVII əsrlər tarixindən. Azərbaycan tarixinə dair materiallar, VIII cild. B. 1973, səh. 168.
5. Məmmədova G. "Qafqaz Albaniyasının dini memarlığı". Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 1999.
6. Rzayev N. Əcdadların izi ilə. Bakı, 1992. 103 s.
7. Саламзаде А.Б. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Б., 1964.
8. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. 1963.

Резюме

В статье описывается довольно древняя история и богатые художественные традиции монументальной и декоративной живописи, неотъемлемой части азербайджанского искусства.

Ключевые слова: монументальная, мозаика, синтез, культура, плазурь, мечеть, живопись, архитектура.

Summary

The statue describes the history of ancient history and theologian tradition of monumental and decorative painting, which is a noteworthy part of the Azerbaijani art.

Key words: monumental, mosaic, synthesis, culture, tent, mosque, painting, architecture.